

ΔΗΜΟΣ ΣΙΝΤΙΚΗΣ

Ο Χώρος και η Ιστορία του

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΣΙΝΤΙΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

9 Πρόλογος του Δημάρχου Σιντικής Απόστολου Καρύδα

ΜΕΡΟΣ Ι. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

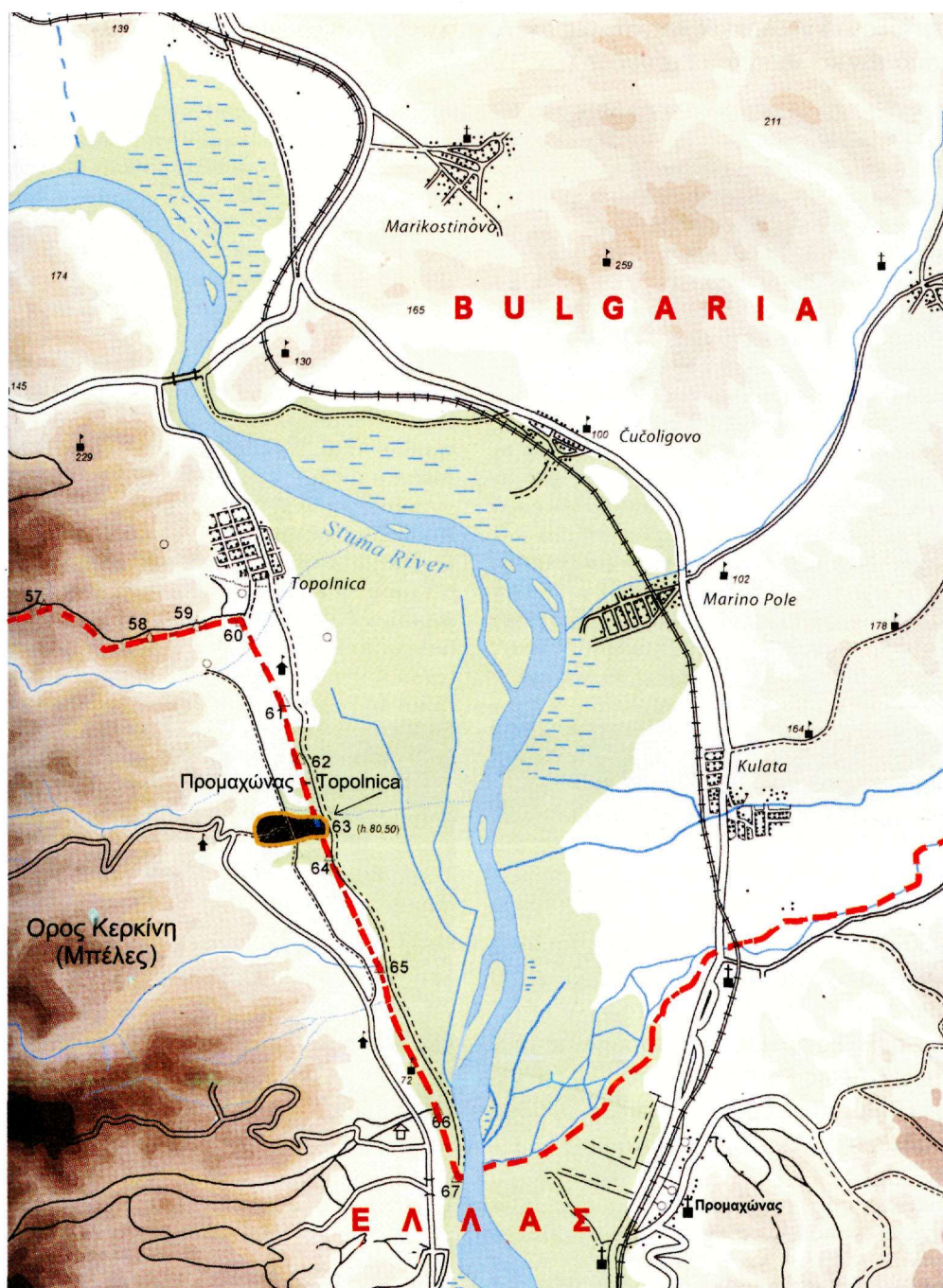
A. Κίλιας	13	Γεωλογία της Ευρύτερης Περιοχής του Δήμου Σιντικής
I. Βλασταρίδης & Γ. Λαζαρίδης, συμμετοχή E. Ελευθεριάδης	23	Τα Σπήλαια του Δήμου Σιντικής
I. Θ. Χατζόπουλος & Δ. Τριανταφυλλίδου	43	Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας στο Δήμο Σιντικής
Γρ. Καρυδάκης, Θ. Καβουρίδης, A. Αρβανίτης & Μ. Φυτίκας	47	Τα γεωθερμικά πεδία Θερμοπηγής Σιδηροκάστρου και Αγκίστρου του Δήμου Σιντικής – Χαρακτηριστικά και προοπτικές
M. Κωνσταντινίδου, A. Κίλιας, K. Βουδούρης & Z. Αγγελίδης	87	Οι θερμές πηγές Αγκίστρου του Δήμου Σιντικής και η σχέση τους με τη γεωλογία και την τεκτονική της ευρύτερης περιοχής
Αικ. Τσεκούρα	95	Δυνατότητα εφαρμογής Γεωθερμικών Αντλιών Θερμότητας στην περιοχή του Δήμου Σιντικής
M. Βαβελίδης & Β. Μέλφος	105	Τα ορυκτά, πετρώματα και μεταλλεύματα της περιοχής Σιντικής
E. Τσουκαλά, Γ. Λαζαρίδης, E. Βλάχος & Αλ. Ξάφης	115	Τα παλαιοντολογικά ευρήματα της Σιντικής: Τα προϊστορικά ζώα και το Παλαιοντολογικό Μουσείο της Θερμοπηγής
Z. Αγγελίδης	133	Ιαματικά Λουτρά - Θερμαλισμός στο Δήμο Σιντικής
Δ. Μπόμπορη, I. Τσιριπίδης, N. Κρίγκας & Θ. Ναζηρίδης	143	Τύποι οικοτόπων και βιοποικιλότητα στο Εθνικό Πάρκο Λίμνης Κερκίνης

ΜΕΡΟΣ ΙΙ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Σ. Δαδάκη, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μ. Σταμπούλογλου	163	Αρχαιολογικός Χάρτης του Δήμου Σιντικής
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη	177	ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (από την 6^η π.Χ. χιλιετία στον 7^ο π.Χ. αιώνα) Οι Προϊστορικοί Χρόνοι: Από τη Νεολιθική Εποχή ως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (τέλη 6 ^{ης} π.Χ. χιλιετίας - τέλη 8 ^{ου} π.Χ. αι.)
Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Η. Todorova, Ι. Ασλάνης, Ι. Vaisov & Μ. Βάλλα	185	Ο νεολιθικός οικισμός «Προμαχών- Τορολνίτσα»
Α. Σύρος & Μ. Μυτελέτσης	205	Το Σπήλαιο «Καταρράκτες» Σιδηροκάστρου
Μ. Βάλλα	231	Το νεκροταφείο της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Φαιά Πέτρα Σιδηροκάστρου: ένα “σπάνιο” και “πολύτιμο” εύρημα
Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη	243	ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (από τον 7^ο π.Χ. αιώνα στον 4^ο μ.Χ. αιώνα) Από τους Αρχαίους ως το τέλος της Αρχαιότητας (7 ^{ος} π.Χ. αι.-αρχές 4 ^{ου} μ.Χ. αι.)
Κ. Περιστέρη	263	Ιερό Απόλλωνα, Νυμφών και Πάνα στη θέση «Μαύρος Βράχος» Σιδηροκάστρου
Σ. Δαδάκη	269	ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ - ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα ως τον 14^ο μ.Χ. αιώνα) Ιστορικό πλαίσιο και οικιστική οργάνωση
Σ. Δαδάκη	289	Το βυζαντινό κάστρο του Σιδηροκάστρου
Σ. Δαδάκη	297	Ο σπηλαιώδης ναός της Αναλήψεως του Σωτήρος στο Αχλαδοχώρι
Αθ. Καραθανάσης	305	ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ - ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (από το 1453 ως το 1913) Γενικό ιστορικό Σημείωμα
Ι. Μπάκας	315	Η εκκλησιαστική επαρχία Μελενίκου. Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Σιντικής
Κ. Μουστάκας	331	Το «σιδηρούν κάστρον» ή « το κάστρο του σιδήρου»; Ιστορικά του Σιδηροκάστρου και της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην ευρύτερη εποχή κατά την ύστερη μεσαιωνική εποχή (14 ^{ος} - 15 ^{ος} αι.)
Γ. Κοτζακιώτης	345	Το Σιδηρόκαστρο και η περιοχή του στα γεωγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα (18 ^{ος} - 19 ^{ος} αι.)
Β. Νικόλτσιος	353	ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (από το 1913 έως το 2013) Οι Βαλκανικοί πόλεμοι και η Απελευθέρωση του Σιδηροκάστρου
Η. Κοτρίδης	365	Η Άμυνα στα οχυρά Σιντικής εναντίον των γερμανικών επιθέσεων το 1916 και 1941
Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Μακάριος	381	Ένας αιώνας μαρτυρικής πορείας και ζωντανής παρουσίας: Ιερά Μητρόπολις (Μελενίκου) Σιδηροκάστρου
Σ. Πελαγίδης	395	Η συμβολή των προσφύγων του 1923 στην ανάπτυξη της επαρχίας Σιντικής του Νομού Σερρών
Γ. Ν. Αψηλίδης	405	Η επαρχία Σιντικής την περίοδο του Μεσοπολέμου. Εκθέσεις κρατικών λειτουργιών για την εκπαίδευση και τα έργα κοινής ωφελείας
Λ. Θεοδωρίδου-Σωτηρίου	425	Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο
Γ. Ζαρωτιάδης	449	Προοπτικές Οικονομικής Ανάπτυξης στη Σιντική
Θ. Μαλκίδης	461	Η μεταπολεμική μετανάστευση από την επαρχία Σιντικής

Ο νεολιθικός οικισμός «Προμαχών - Τοπολίτσα»

Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη¹, Henrietta Todorova²,
Ιωάννης Ασλάνης³, Ivan Vaisov⁴, Μαγδαληνή Βάλλα⁵

Εικ. 1. Ο οικισμός Προμαχών –Τοπολίτσα στη συνοριακή γραμμή Ελλάδας –Βουλγαρίας

1 Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων ✉ ckoukouli@gmail.com

2 Μέλος Ακαδημίας Επιστημών Σόφιας ✉ henritat@web.de

3 Ερευνητής Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών ✉ iaslanis@eie.gr

4 Μέλος Αρχαιολ. Ινστιτούτου

Σόφιας ✉ ivanvajsov@gmail.com

5 Αρχαιολόγος ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ

✉ mvala@culture.gr

Ο νεολιθικός οικισμός Προμαχών-Τορλίτζα βρίσκεται στην είσοδο της κοιλάδας του μέσου ρου του Στρυμόνα, 1 χλμ. δυτικά της δεξιάς όχθης του ποταμού Στρυμόνα, στο πέρας του πρώτου γεωλογικού αναβαθμού της ανατολικής πλαγιάς του όρους Κερκίνη (Μπέλλες), σε απόσταση 2 χλμ. νότια του βουλγαρικού χωριού Τορλίτζα και 3,5 χλμ. βορειοδυτικά του ελληνικού χωριού Προμαχών (Εικ. 1 - Εικ. 2). Ο προϊστορικός αυτός οικισμός, ο οποίος διασχίζεται από τη γραμμή των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, μοιρασμένος στην αγροτική περιοχή του εγκαταλειμμένου ελληνικού χωριού Μεσαίας Νέου Πετριτσίου και του βουλγαρικού χωριού Τορλίτζα, επιλέχτηκε ως σημείο συνάντησης της ελληνικής και βουλγαρικής αρχαιολογικής έρευνας για την μελέτη των πολιτιστικών σχέσεων, τις οποίες ανέπτυξαν οι νεολιθικές κοινότητες της Ανατολικής Μακεδονίας και της Βαλκανικής ενδοχώρας μέσα από την κοιλάδα του Στρυμόνα (Εικ. 1).

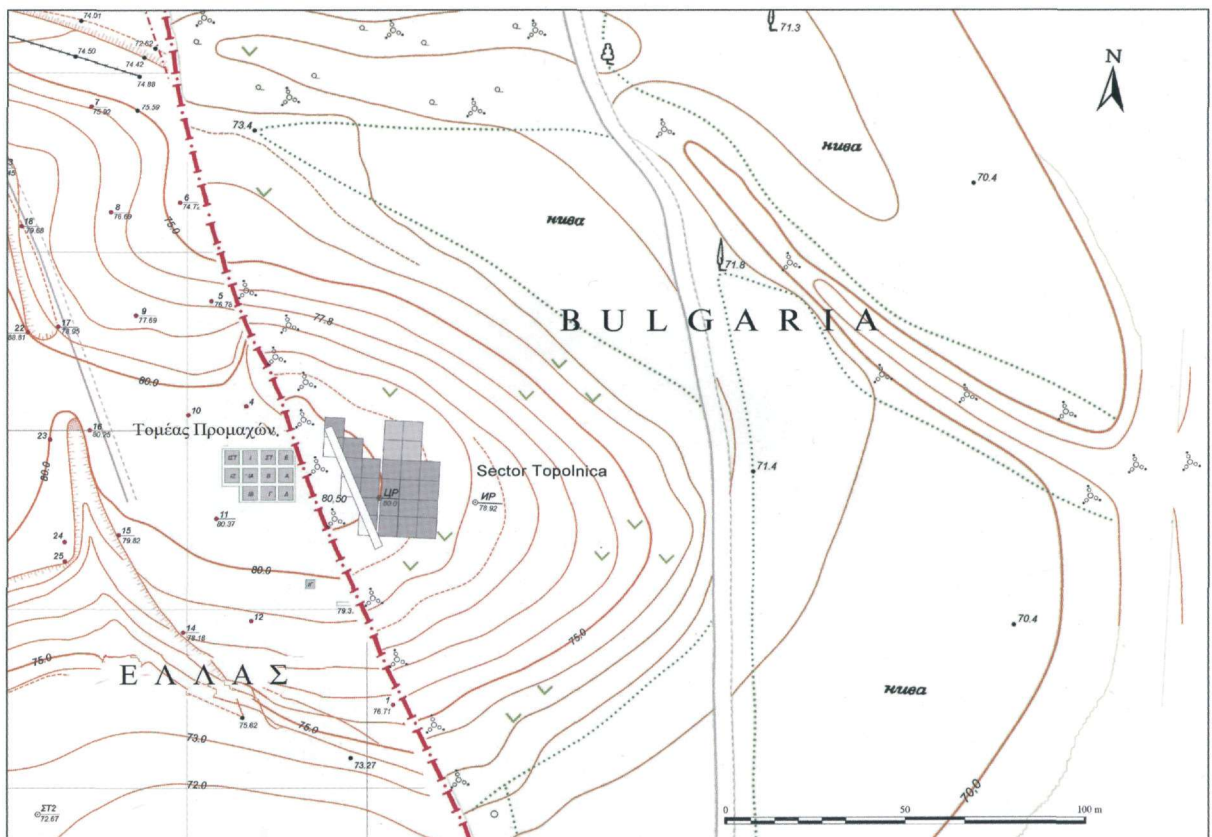

Εικ. 2. Άποψη της θέσης του οικισμού από Δυτικά

Από το 1980 ως το 1991 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες στο βουλγαρικό έδαφος από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Σόφιας με τη διεύθυνση της Henrieta Todorova (Εικ. 4)¹. Τις ανασκαφές στον ελληνικό τομέα, που άρχισαν το 1993 και ολοκλήρωσαν την πρώτη φάση τους το 2003, πραγματοποίησε η ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με τη διεύθυνση της εφόρου αρχαιοτήτων Χαίδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη και τη συνεργασία του Ιωάννη Ασλάνη, ερευνητού του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της ανασκαφέως του βουλγαρικού τομέα Henrietta Todorova και της ομάδας της² (Εικ. 3). Η πρώτη κοινή ανακοίνωση των αρχαιολογικών ευρημάτων των δύο

1. Πρβλ. ανακοινώσεις στις ετήσιες εκδόσεις του εθνικού συνεδρίου αρχαιολογίας στη Βουλγαρία: Archeologizeski otkritija i razkoraki [Αρχαιολογικές Έρευνες και Ανασκαφές] (ΑΟΡ) npe3 1983 (1984), 18-19 ΑΟΡ npe3 1984 (1985), 18-19, ΑΟΡ npe3 1985 (1986), 19-20, ΑΟΡ npe3 1986 (1987), 35-36.

2. Πρβλ. ανακοινώσεις στις ετήσιες εκδόσεις Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη [ΑΕΜΘ 6 1992 έως ΑΕΜΘ 13(1999) και ΑΕΜΘ 15(2001) και ΑΕΜΘ 17(2004). Στο ανασκαφικό πεδίο συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος Φωτεινή Τομαή με την ιδιότητα της ως εκπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών, οι αρχαιολόγοι της ΙΗ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Μάγδα Βάλλα, Παρασκευή Γιούνη και Δήμητρα Μαλαμίδου, και οι αρχαιολόγοι του βουλγαρικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Σόφιας Ivan Vajsov, Yavor Bojadziev, Kalin Dimitrov, Vasil Draganov με τη διεύθυνση της Henrietta Todorova. Τεχνικό προσωπικό της ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με επικεφαλής τον συντηρητή Παναγιώτη Τζενετάκη και ομάδες φοιτητών πλαισίωσαν κάθε χρόνο την ανασκαφική ομάδα. Στη συστηματική μελέτη του ανασκαφικού υλικού, του οποίου ετοιμάζεται η τελική δημοσίευση, συνεργάζονται ειδικευμένοι σε επί μέρους τομείς της αρχαιολογικής έρευνας αρχαιολόγοι και αρχαιομέτρες από ερευνητικά ιδρύματα της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και άλλων Ευρωπαϊκών Χωρών. Το ανασκαφικό πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, το

Εικ. 3. Οι παρακείμενοι ανασκαφικοί τομείς στο βουλγαρικό και στο ελληνικό έδαφος

ανασκαφικών τομέων πραγματοποιήθηκε στο Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Αρχαία στη Μεταβυζαντινή κοινωνία» που πραγματοποιήθηκε στις Σέρρες από τις 29 Σεπτεμβρίου ως τις 3 Οκτωβρίου 1993 με την αιγίδα του Δήμου Σερρών³.

Με συστηματική επιφανειακή έρευνα, μικρές ανασκαφικές τομές και γεωφυσικές διασκοπήσεις προσδιορίστηκε η οριζόντια έκταση του νεολιθικού οικισμού και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για έναν επίπεδο οικισμό του «ανοικτού τύπου» που αναπτύσσεται σε δύο φυσικά άνδρα (Εικ. 3).

Εικ. 4. Ανασκαφή στον βουλγαρικό τομέα

Υπουργείο Εξωτερικών και στηρίχθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τη Νομαρχία Σερρών, το Δήμο Νέου Πετριτσίου, το Δήμο Σιδηροκάστρου και τη Δημοτική Επιχείρηση «Λουτρά Σιδηροκάστρου». Το πρόγραμμα μελέτης του αρχαιολογικού υλικού στηρίζεται πρόσφατα και από το Ίδρυμα Ψύχα.

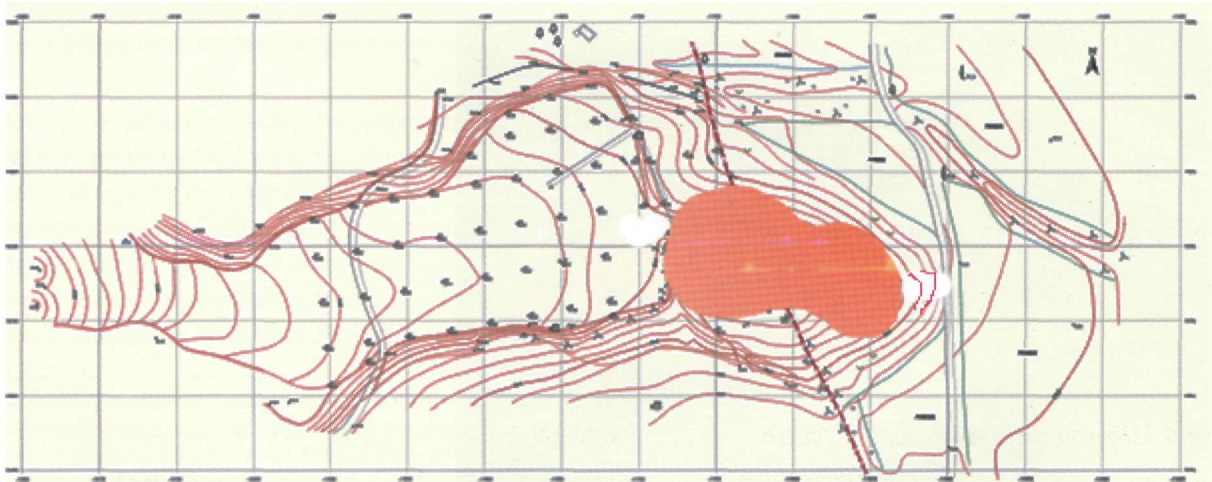
3. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Η. Τοδορονα, Ι. Ασλάνης, J. Wojadzien «Προμαχώνας-Τορολίτσα: Πρόγραμμα Ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας», Οι Σέρρες και η Περιοχή τους από την Αρχαία στη Μεταβυζαντινή Κοινωνία, (Θεσσαλονίκη, 1998) Τόμος Α, 7-24.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο ανατολικό άνηδρο. Ο κύριος ελληνικός ανασκαφικός τομέας αναπτύχθηκε σε μικρή απόσταση από το βουλγαρικό με την προοπτική της ένωσής τους στο μέλλον με μια μικρή συμβολικού χαρακτήρα ανασκαφική τομή (Εικ. 3). Το βάθος των επιχώσεων στον ελληνικό ανασκαφικό τομέα έδωσε τη δυνατότητα να προχωρήσει με ασφάλεια και ακρίβεια η μελέτη της στρωματογραφίας και της διαδοχής των πολιτιστικών φάσεων του οικισμού (Εικ. 5).

Εικ. 5. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα στο μεγάλο υπόσκαφο χώρο.

Τα ανασκαφικά δεδομένα του ελληνικού ανασκαφικού τομέα σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα του βουλγαρικού τομέα και τις ραδιοχρονολογήσεις από τους δύο τομείς βεβαίωσαν την ύπαρξη τριών οικιστικών περιόδων με επιμέρους κτιριακές φάσεις και προσδιόρισαν την χρονική περίοδο κατοίκησης του οικισμού ανάμεσα στα τέλη της 6^{ης} ως και το τρίτο τέταρτο της 5^{ης} χιλιετίας⁴.

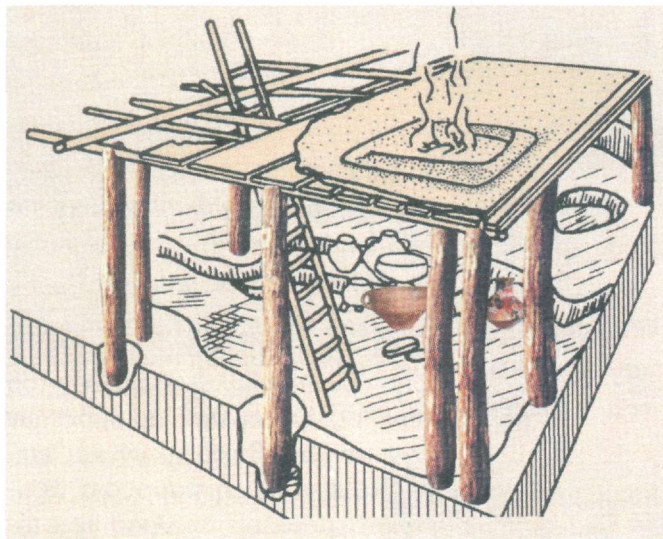
Εικ. 6. Γεωφυσική διασκόπηση ορίων του οικισμού της αρχαιότερης φάσης (Οικιστική περίοδος 1).

Οικιστική περίοδος 1 (5320-4900 π.Χ.)

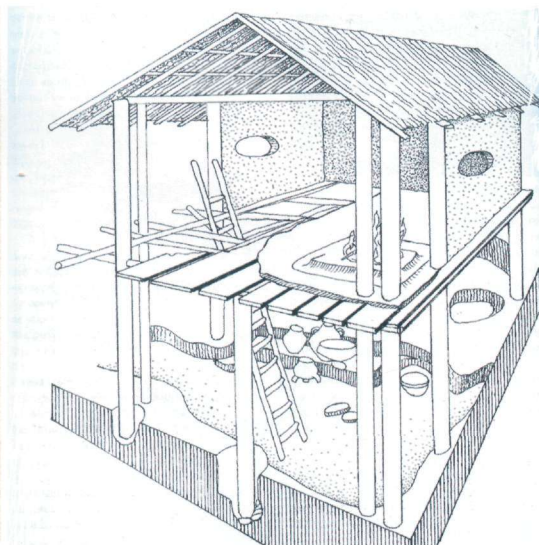
Στην περίοδο αυτή ο οικισμός περιλαμβάνει έκταση μόλις 6 στρεμμάτων περίπου και περιβάλλεται

4. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 50, εικ. 60).

από ανάχωμα⁵ (Εικ. 6). Τα κτίσματα του οικισμού σ' αυτή τη φάση έχουν λαξευμένους στο φυσικό έδαφος υπόγειους χώρους και ξύλινη πασσαλόπηκτη ανωδομή (Εικ. 7, 8). Ανάμεσα στους ξύλινους πασσάλους πλέκονταν εύκαμπτα κλαδιά, τα οποία επικαλύπτονταν με στρώσεις πηλού. Οι σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος υπόγειοι χώροι χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες ή χώροι εργασίας. Ιδιαίτερα σημαντικό για τον πλούτο των ευρημάτων του είναι το πασσαλόπηκτο κτήριο που έφεραν στο φως οι ανασκαφές στον βουλγαρικό τομέα (Εικ. 7). Στον υπόγειο χώρο του βρέθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων, ανάμεσα στα οποία ξεχώρισαν ορισμένα με εξαιρετικής ποιότητας διακόσμηση.

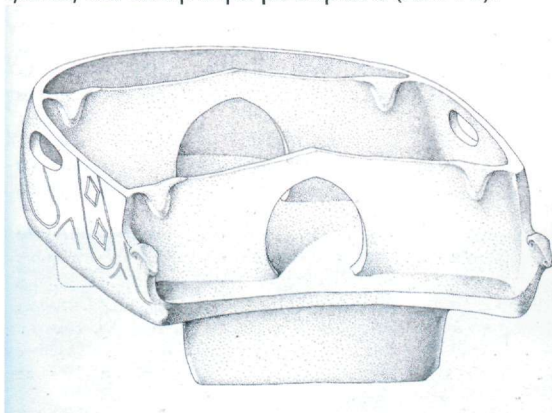

Εικ. 7. Βουλγαρικός ανασκαφικός τομέας. Οικία 1.

Εικ. 8. Αναπαράσταση κτίσματος της οικιστικής περιόδου 1 με υπόσκαφο χώρο.

Τις ανασκαφικές πληροφορίες για τη μορφή των σπιτιών συμπληρώνουν δύο μικρογραφικά ομοιώματα σπιτιών που βρέθηκαν στον ελληνικό ανασκαφικό τομέα (Εικ. 9, 10). Στο καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα (Εικ. 9) τεκμηριώνεται η διάταξη τριών συνεχόμενων χώρων -ενός ημιυπαίθριου και εν συνεχεία δύο συνεχόμενων εσωτερικών χώρων-, η κάλυψη με δίρριχτη στέγη και η διακόσμηση των εσωτερικών και εξωτερικών τοίχων με χαρακτά γραμμικά διακοσμητικά θέματα, χρωματικές ζώνες και ανάγλυφα βούκρανα (Εικ. 10).

Εικ. 9. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας - Πήλινο μικρογραφικό ομοίωμα κτιρίου οικιστικής φάσης 1.

Εικ. 10. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας - Θραύσμα πήλινου μικρογραφικού ομοιώματος κτιρίου οικιστικής φάσης 1.

Κεντρικό κτήριο του οικισμού αποτελεί ο μεγάλος υπόσκαφος χώρος που έχουν αποκαλύψει οι ανασκαφές στον ελληνικό ανασκαφικό τομέα (Εικ. 5, 11). Πρόκειται για σκαμμένο στο φυσικό έδαφος κυκλικής πιθανόν κάτοψης χώρο, του οποίου οι εσωτερικές παρειές έχουν επιχρισθεί με στρώση πηλού. Η διάμετρος του υπολογίζεται στα 15 μέτρα και το βάθος του στο ανασκαμμένο τμήμα του

5. Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. (τυπών).

Εικ. 11. Ο ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Διακρίνεται η λευκή πυραμίδα αριθ. 63 της συνοριακής γραμμής.

(Εικ. 13), ανοικτών φιαλόσχημων αγγείων με κωνική βάση (Εικ. 14), κλειστών αγγείων με περίτεχνη διακόσμηση (Εικ.15), καθώς και μικρών αβαθών αγγείων με κωνική βάση και ταινιωτή λαβή που ερμηνεύθηκαν ως «λυχνάρια». Διασώζουν ίχνη καύσης στο εσωτερικό τους και φέρουν συχνά εγχάρκτη, πιθανότατα συμβολικού χαρακτήρα, διακόσμηση (Εικ. 16).

Εικ. 12. Στρώμα καταστροφής σε δάπεδο του μεγάλου υπόσκαφου χώρου.

Εικ. 13. Αγγεία από το στρώμα καταστροφής.

υπερβαίνει τα 7 μέτρα⁶. Οι διαστάσεις και τα επάλληλα δάπεδά του με το πλήθος των ευρημάτων (Εικ. 5) δηλώνουν ότι πρόκειται ασφαλώς για χώρο ειδικού χαρακτήρα, ο οποίος παρέμεινε σε λειτουργία με διαδοχικές περιόδους χρήσης σε όλη τη διάρκεια της οικιστικής περιόδου 1.

Για τον ιδιαίτερο ρόλο του μεγάλου υπόγειου χώρου, ο οποίος πρέπει να αποτελούσε κεντρικό κτήριο του οικισμού, συνηγορούν εκτός από το μέγεθός του, ο μεγάλος αριθμός των αντικειμένων και οι μεγάλες ποσότητες των οστών ζώων που βρέθηκαν συσσωρευμένα στα στρώματα καταστροφής των επάλληλων δαπέδων του (Εικ. 12). Ο μεγάλος αριθμός των αγγείων, αποθηκευτικών και επιτραπέζιων, και η παρουσία αντίστοιχα μεγάλου αριθμού τριπτήρων-μυλόλιθων και μεγάλων ποσοτήτων οστών και κεράτων ζώων αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού ατόμων σε συλλογικά δρώμενα, η τέλεση των οποίων επέβαλε μεγάλη κατανάλωση - ή προσφορά - ζωικών και φυτικών τροφών. Ενδεικτική είναι η συχνότητα της εμφάνισης αγγείων ορισμένων σχημάτων, όπως π.χ. των ασκών

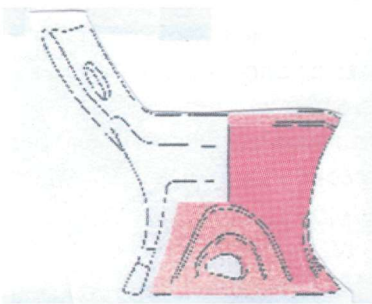
6. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 52, fig. 10-11.

Εικ. 14. Ερυθροβαφής φιάλη.

Εικ. 15. Κλειστό αγγείο με διακόσμηση bitum.

Εικ. 16. «Λυχνάρια» από το μεγάλο υπόσκαφο χώρο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει επίσης και ο μεγάλος αριθμός ακέραιων φυσικών βουκράνων (Εικ. 12, 17), τα οποία βρέθηκαν στα επάλληλα δάπεδα του υπόγειου χώρου⁷. Αναρτημένα στο εσωτερικό του χώρου τόνιζαν τον συμβολικό χαρακτήρα του ως «κοινοτικού» κτηρίου, προοριζόμενου για συλλογικές δραστηριότητες της νεολιθικής κοινότητας, κατά το πρότυπο αντίστοιχων υπόγειων κτηρίων στην Εγγύς Ανατολή⁸.

Εικ. 17. Βούκρανο στο στρώμα καταστροφής δαπέδου του μεγάλου υπόσκαφου χώρου.

7. Τρανταλίδου-Γκιώνη 2006.

8. Aurenche 1980, Stordeur at al. 2000.

Εικ. 18. Σύγχρονη καλύβα στην περιοχή της λίμνης Κερκίνης.

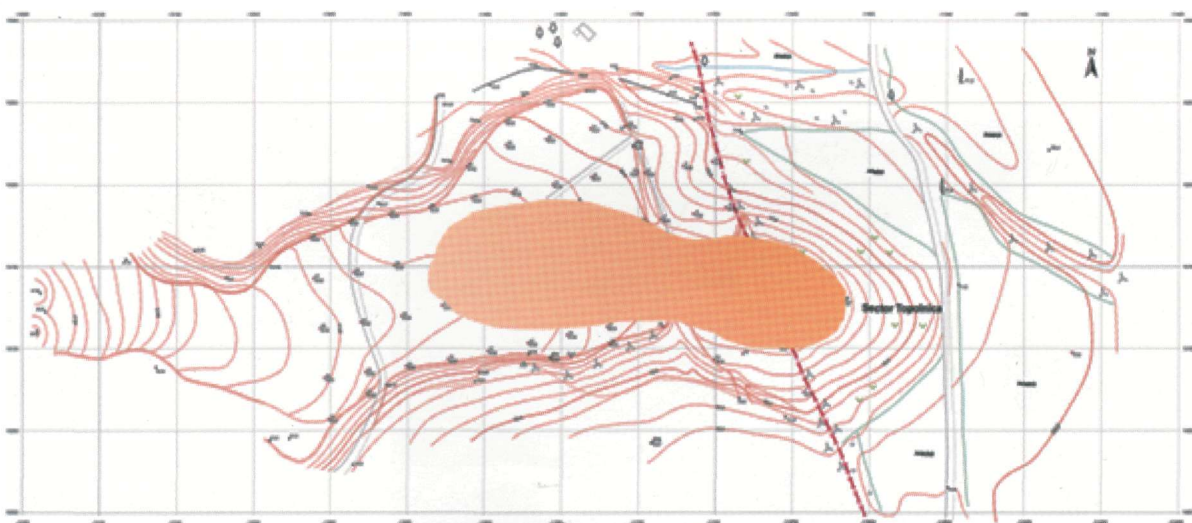
εθνογραφικά παράλληλα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και παραδείγματα από τη γειτονική στο νεολιθικό οικισμό περιοχή της Κερκίνης (Εικ. 18).

Όλα τα παραπάνω ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τεκμηριώνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του υπόσκαφου χώρου ως «κοινοτικού» κτηρίου και το αναδεικνύουν σε εύρημα μοναδικό ως τώρα στον ευρωπαϊκό χώρο, από το οποίο προκύπτουν πολύτιμες πληροφορίες για τα πρώτα στάδια της κοινωνικής οργάνωσης των οικισμών της Νεολιθικής εποχής.

Γύρω στην αρχή της 6ης χιλιετίας π.Χ. ο οικισμός με τα υπόσκαφα κτίσματα και τον μεγάλο υπόσκαφο χώρο καταστρέφεται από πυρκαγιά.

Οικιστική περίοδος 2 (4900-4700 π.Χ.)

Από την αρχή αυτής της περιόδου ο οικισμός εμφανίζει μεγαλύτερη έκταση, η οποία υπολογίζεται περίπου στα 24 στρέμματα¹⁰ (Εικ. 19).

Εικ. 19. Νεολιθικός οικισμός Προμαχών-Τορολήιζα-Οικιστική περίοδος 2.

9. Treuil-Darcque 1998, Trantalidou 2010.

10. Η μικρότερη έκταση του οικισμού σε σύγκριση με την αρχικά εκτιμηθείσα, οφείλεται στον περιορισμό του πλάτους του οικισμού από τον χωμάτινο περίβολο, ίχνη του οποίου εντοπίστηκαν με τις γεωηλεκτρικές τομογραφίες στη βόρεια και νότια πλευρά του οικισμού. Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. (τυπών).

Εικ. 20. Άποψη των δύο επάλληλων οικιστικών περιόδων 1 (μεγάλος υπόσκαφος χώρος) και 2 (ισόγεια κτίσματα).

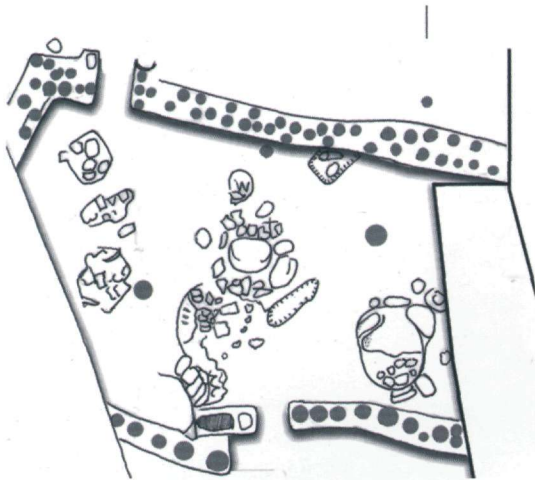
Εικ. 21. Πασσαλόπηκτα κτίσματα οικιστικής περιόδου 2.

Εικ. 22. Σύγχρονη πασσαλόπηκτη καλύβα στην αγροτική περιοχή Νέου Πετριτσίου.

Σ' αυτή τη φάση τα κτίσματα με τους υπόσκαφους χώρους έχουν καταστραφεί και επιχωθεί (Εικ. 20). Τα νέα κτίσματα που τα διαδέχθηκαν, δεν έχουν υπόγειους χώρους, είναι ισόγεια με πήλινες εστίες-φούρνους στο εσωτερικό τους (Εικ. 21). Από τις σειρές των οπών που αποκαλύφθηκαν στα χωμάτινα δάπεδα, προκύπτει ότι τα κτίσματα ήταν πασσαλόπηκτα με ξύλινους πασσάλους μπηγμένους στο έδαφος, που όριζαν τους εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους των κτισμάτων. Γύρω στους πασσάλους πλέκονταν εύκαμπτα κλαδιά επιχρισμένα με στρώσεις πηλού. Κτίσματα ανάλογης περίπου τοιχοδομίας, καλυμμένα με δිරριχτή στέγη από άχυρο, απαντώνται ως σήμερα και στο σύγχρονο περιβάλλον του νεολιθικού οικισμού (Εικ. 22).

Ανάμεσα στα πασσαλόπηκτα κτίσματα αυτής της φάσης ξεχωρίζει το κτήριο 1 του βουλγαρικού ανασκαφικού τομέα (Εικ. 23). Στο εσωτερικό του, δίπλα στην εστία, αποκαλύφθηκε πήλινο έδρανο, πάνω στο οποίο βρέθηκαν πεσμένες τρεις πήλινες προτομές σχηματοποιημένων γυναικείων μορφών (Εικ. 24,1). Ήταν προφανώς ένθετες στον παρακείμενο στο έδρανο επιχρισμένο τοίχο του κτηρίου. Χρονολογούνται στις αρχές της 5^{ης} π.Χ. χιλιετίας και ανήκουν στα ελάχιστα σωζόμε-

Εικ. 23. Κάτοψη του πασσαλόπηκτου κτηρίου 2 της οικιστικής περιόδου 2.

24,1. Πήλινη προτομή γυναικείας μορφής από το κτήριο 2.

24,2. Ανθρωπόμορφο αγγείο από το κτήριο 2.

να δείγματα νεολιθικής πλαστικής σε μνημειακό μέγεθος. Η παρουσία τους, σε συνδυασμό με την ανεύρεση και άλλων ειδωλίων και ενός ανθρωπόμορφου αγγείου με ωραία γραπτή διακόσμηση (Εικ. 24,2) θεωρήθηκαν ενδείξεις για την αναγνώριση του ιδιαίτερου «λατρευτικού» χαρακτήρα του κτηρίου.

Σε μια δεύτερη κτηριακή φάση της οικιστικής περιόδου 2 σημειώθηκε οικιστική αναδιοργάνωση με επέκταση και οχύρωση του οικισμού. Στο ανατολικό άκρο του λόφου οι ανασκαφές του βουλγαρικού τομέα αποκάλυψαν ίχνη μεγάλων ξύλινων πασσάλων που στήριζαν τον περίβολο¹¹.

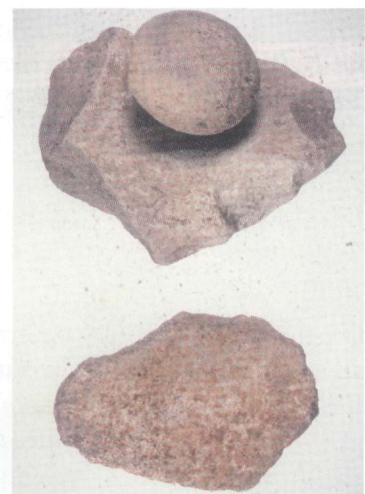
Γύρω στο 4700 π.Χ. ο οικισμός Προμαχών-Τορολνίτσα καταστρέφεται και εγκαταλείπεται.

Οικιστική περίοδος 3 (4460-4250 π.Χ.)

Από την οικιστική αυτή περίοδο δεν εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα. Στα ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιλαμβάνονται λίγα ορύγματα και θραύσματα αγγείων. Σύμφωνα με τα ως τώρα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα, ο χώρος πρέπει να κατοικήθηκε από μικρή ομάδα ανθρώπων πιθανότατα μετά από περίοδο εγκατάλειψης. Το βέβαιο είναι ότι τα στρώματα της οικιστικής περιόδου 2 είναι συχνά διαταραγμένα από ορύγματα της οικιστικής περιόδου 3. Ο χώρος οπωσδήποτε χρησιμοποιήθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα και εγκαταλείφθηκε στο τελευταίο τέταρτο της 5^{ης} χιλιετίας.

Από την πρώτη μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων του νεολιθικού οικισμού Προμαχών-Τορολνίτσα προκύπτουν οι πρώτες σημαντικές πληροφορίες για την πολιτιστική φυσιογνωμία, τις παραγωγικές διαδικασίες, τις τεχνολογικές επιδόσεις, την κοινωνική οργάνωση των κατοίκων του οικισμού και τις σχέσεις τους με άλλους οικισμούς.

Το αρχαιοβοτανολογικό και το παλαιοζωολογικό ανασκαφικό υλικό τεκμηριώνουν τις παραγωγικές δραστηριότητες στον τομέα της διατροφής, η οποία στηρίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων και στη συλλογή άγριων καρπών¹² και παράλληλα στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και χοίρων. Ιδιαίτερα δυναμική εμφανίζεται η παρουσία των βοοειδών και με σημαντικά ποσοστά αντιπροσωπεύεται η συμβολή της άγριας πανίδας στην διατροφή των κατοίκων¹³.

Εικ.25. Λίθινοι Τριπήρες.

11. Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al. 2012.

12. Valamoti 2007.

13. Τρανταλίδου-Θεοδωρογιάννη 2010. Καζαντζής 2009.

Ο μεγάλος αριθμός των λίθινων τριπτήρων, που η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, τεκμηριώνει την εκτεταμένη επεξεργασία δημητριακών και οσπρίων για την παραγωγή τροφής (Εικ. 12, 25). Την παραγωγή, την κατανάλωση και την αποθήκευση της τροφής εξυπηρετούν και τα πήλινα αγγεία, μεγάλο αριθμό των οποίων, ακέραιων ή σε θραύσματα, έφεραν στο φως οι ανασκαφές. Τα αγγεία από τις διαστάσεις τους, τα σχήματα και τη διακόσμησή τους ξεχωρίζουν σε μεγάλα αποθηκευτικά και σε μικρότερα «επιτραπέζια», τα οποία προορίζονται για τη διανομή και την κατανάλωση της τροφής σε καθημερινές αλλά και σε ειδικές δράσεις του νεολιθικού ανθρώπου (Εικ. 14, 15, 16).

Εικ. 26. Υφαντικά εργαλεία.

Οι τεχνολογικές δραστηριότητες των κατοίκων στηρίζονται στη χρήση του πηλού, του μαρμάρου, του πυριτόλιθου και άλλων ειδών λίθου, καθώς και των οστών και των κεράτων ζώων ως πρώτης ύλης για την κατασκευή αγγείων, εργαλείων, κοσμημάτων και ειδωλίων. Σφονδύλια και πήλινα βαρίδια όρθιου αργαλειού μαρτυρούν εμφανείς δραστηριότητες (Εικ. 26, 27).

27. Υφαντικό βάρος όρθιου αργαλειού.

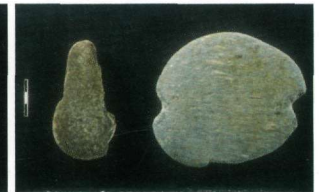
Μεγάλος είναι ο αριθμός των λίθινων εργαλείων, πελεκητών, λεπίδων από τοπικό κυρίως πυριτόλιθο (Εικ. 28) και τριπτών πελέκεων-αξινίων (Εικ. 29) ποικίλου μεγέθους και διαφόρων χρήσεων¹⁴. Χα-

Εικ. 28. Λεπίδες πυριτόλιθου.

29. Λίθινοι πελέκες.

30. Λίθινα εργαλεία.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των λίθινων εργαλείων, πελεκητών, λεπίδων από τοπικό κυρίως πυριτόλιθο (Εικ. 28) και τριπτών πελέκεων-αξινίων (Εικ. 29) ποικίλου μεγέθους και διαφόρων χρήσεων¹⁴. Χα-

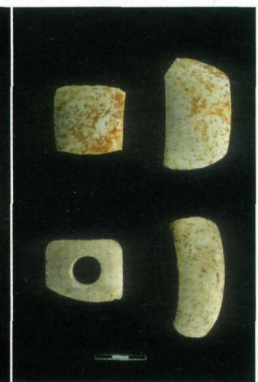
Εικ. 31. Οστέινα εργαλεία.

Εικ. 32. Οστέινη περόνη.

Εικ. 33. Βραχιόλι από spondylus.

Εικ. 34. Θραύσματα από μαρμάρινα βραχιόλια.

ρακτηριστική είναι η παρουσία οκτώσχημων λίθινων αντικειμένων, για τα οποία έχουν προταθεί διάφορες χρήσεις (Εικ. 30).

Οστά ζώων αποτελούν πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων (Εικ. 31) και κοσμημάτων (Εικ 32). Κοσμήματα¹⁵ (περίαπτα, περιδέρια από μικρές χάνδρες, βραχιόλια) κατασκευάζονται επίσης και από μάρμαρο, κογχύλια (spondylus. κ.ά.), πηλό (Εικ. 33, 34).

Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ανθρωπόμορφων περιάπτων από μάρμαρο (Εικ. 35) ή από πηλό (Εικ. 36).

Εικ. 35. Μαρμάρινο περίαπτο.

Εικ. 36. Πήλινο περίαπτο.

14. Κουρτέση-Φιλιππάκη 1999.

15. Παλαιολόγου 2007.

37. Χάνδρες από μαλαχίτη.

Στα κοσμήματα περιλαμβάνονται και περιδέραια με χάνδρες από λαξευμένο καθαρό μαλαχίτη (Εικ. 37).

Εξαιρετικά ενδιαφέρον εύρημα της οικιστικής φάσης 2 αποτελούν τα κατάλοιπα εκκαμίνευσης χαλκού από κοιτάσματα καθαρού μαλαχίτη¹⁶. Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνεται και ένα μικρό πήλινο αγγείο με

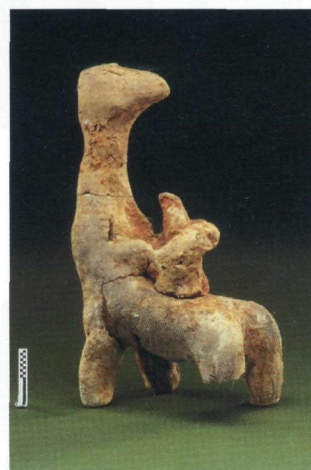
38. Πήλινο χωνευτήρι.

39. Κατάλοιπα εξαγωγής μεταλλουργίας χαλκού *in situ*.

χονδρά τοιχώματα που βρέθηκε μέσα σε ένα λάκκο με κατάλοιπα ισχυρής καύσης (Εικ. 38). Φυσικοχημικές αναλύσεις, που πραγματοποίησε το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας στο Κέντρο Ερευνών «Δημόκριτος», έδειξαν ότι στο πήλινο αυτό χωνευτήρι, όπως και στις μικρές κοιλότητες με επάλληλες στρώσεις ισχυρά καμένου πηλού που έχουν εντοπίσει στο δάπεδο παρακείμενου χώρου (Εικ. 39), είχε επιχειρηθεί η εξαγωγή χαλκού από κοιτάσμα καθαρού μαλαχίτη. Πρόκειται για πολύ πρώιμα στον ευρωπαϊκό χώρο δείγματα εκκαμίνευσης χαλκού. Χρονολογείται πριν από τα μέσα της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Σημαντικός είναι ο αριθμός και μεγάλη η ποικιλία των ειδωλίων. Κυρίαρχη είναι η γυναικεία μορφή (Εικ. 40,1-2) με τονισμένα τα χαρακτηριστικά του φύλου της και με προβολή του ρόλου της ως μητέρας (Εικ. 41). Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται άλλοτε

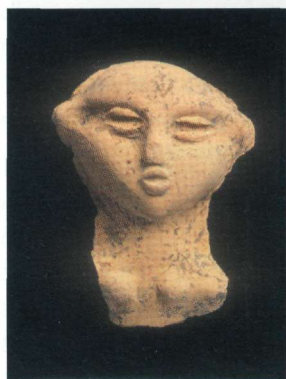

Εικ. 41. Πήλινο ειδώλιο με σύμπλεγμα μητέρας και παιδιού («Κουροτρόφος»).

Εικ. 40,1-2. Ειδώλια γυναικείας μορφής.

με νατουραλισμό (Εικ. 42) και άλλοτε με αφαιρετική σχηματοποίηση που συχνά παραπέμπει σε πτηνόμορφη μορφή (Εικ. 43). Ορισμένοι μελετητές έχουν αναγνωρίσει στη γυναικεία μορφή τη συμβολική απεικόνιση νεολιθικής θεότητας¹⁷. Για το συμβολικό ωστόσο περιεχόμενο των νεολιθικών ειδωλίων, στα οποία περιλαμβάνονται και ειδώλια ζώων, έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές ερμηνευτικές προτάσεις, οι οποίες τα συνδέουν με την καθημερινότητα του νεολιθικού ανθρώπου, στην οποία αποτυπώνονται συμβολισμοί διαφόρων κοινωνικών διαδικασιών¹⁸.

Εικ. 42. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής.

43. Πήλινο ειδώλιο πτηνόμορφης γυναικείας μορφής.

16. Koukouli-Chrysanthaki & Bassiakos 2002, 193. Koukouli-Chrysanthaki et al. 2007, 98 κ.ε., fig. 7.

17. Gibutas, 1986, 247-249.

18. Tringham-Conkey, 1998, Nanoglou 2009.

Εικ. 44. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου πωγωνοφόρου ανδρικής μορφής.

Εικ. 45. Κάτω σώματα πήλινων ανδρικών ειδωλίων.

Εικ. 46. Μαρμάρινος φαλός.

Δεν λείπουν οπωσδήποτε και τα ανδρικά ειδώλια συχνά με νατουραλιστική απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου (Εικ. 44) και με προβολή του φαλού ως συμβόλου της γονιμοποιού δράσης της φύσης (Εικ. 45). Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση μαρμάρινου φαλού σε δάπεδο της οικιστικής φάσης 1 έξω από τον μεγάλο υπόσκαφο χώρο (Εικ. 46). Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα τόσο για το συμβολισμό του όσο και για το σπάνιο για τη Νεολιθική γλυπτική μέγεθος του.

Χαρακτηριστικό οπωσδήποτε δείκτη για την πολιτιστική εικόνα, τις ενδοκοινοτικές δραστηριότητες, αλλά και τις διακοινοτικές σχέσεις του οικισμού αποτελεί η κεραμική. Με βάση τη σύσταση του πηλού, τα σχήματα και τον τρόπο διακόσμησης των αγγείων έχει εντοπισθεί επιτόπια παραγωγή¹⁹, αλλά και παρουσία διακοσμημένων «επιτραπέζιων» εισαγόμενων από άλλες περιοχές αγγείων, τη διακόσμηση και τα σχήματα των οποίων νωρίς μιμούνται οι τοπικοί αγγειοπλάστες του οικισμού.

Εικ. 47. Υψίποδη ερυθροβαφής φιάλη.

Εικ. 48. Μελανόχρωμο αγγείο με ρυτιδωτή διακόσμηση.

Εικ. 49. Μελανοστεφές αγγείο.

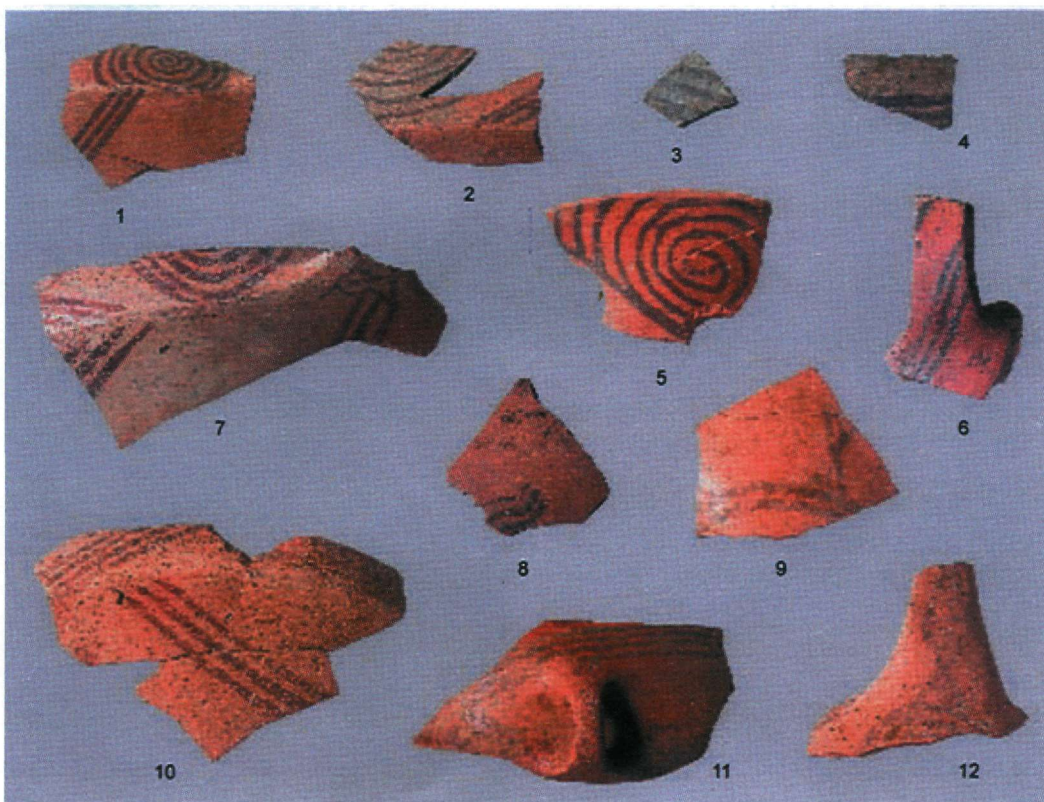
Εικ. 50. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής.

Στην οικιστική περίοδο 1 εμφανίζονται «επιτραπέζια» αγγεία με προσεκτικά στιλβωμένη επιφάνεια, ερυθρόχρωμα (Εικ. 47), μελανόχρωμα (Εικ. 48) και μελανοστεφή (Εικ. 49), όπως ονομάστηκαν από τους αρχαιολόγους τα αγγεία που εμφανίζουν ερυθρόχρωμο το κάτω σώμα και μελανόχρωμο το άνω. Ιδιαίτερα τα μελανόχρωμα αγγεία που διακοσμούνται συχνά με επίχρισμα γραφίτη και με ανάλαφρες αυλακώσεις ή εμπιέσεις μαρτυρούν επικοινωνία και επιδράσεις από τον διαδεδομένο στη ΝΔ Βαλκανική νεολιθικό πολιτισμό Βίντσα, οι οποίες αντικατοπτρίζονται και σε ορισμένα ειδώλια (Εικ. 50).

Στα «επιτραπέζια» αγγεία ωστόσο της οικιστικής περιόδου 1 είναι εμφανής η πολιτιστική επικοινωνία του οικισμού «Προμαχών-Τορολίτσα» με τους οικισμούς της ενδοχώρας του Παγγαίου και των παραλίων της

19. Γιούνη et al. 1994.

Εικ. 51. Θραύσματα αγγείων με γραπτή διακόσμηση τύπου “Ακροποτάμου”.

Ανατολικής Μακεδονίας. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση εισαγόμενης γραπτής κεραμικής υψηλής ποιότητας, η οποία πήρε το όνομα της από το νεολιθικό οικισμό του Ακροποτάμου στις υπώρειες του όρους Συμβόλου, όπου εντοπίστηκε για πρώτη φορά²⁰ (Εικ. 51). Τοπικές μιμήσεις αυτής της τύπου Ακροποτάμου κεραμικής εμφανίζονται πολύ νωρίς τόσο στον οικισμό «Προμαχών-Τορολίτσα», όσο και βορειότερα στους οικισμούς της κοιλάδας του μέσου Στρυμόνα ως την περιοχή του Blagoevgrad²¹.

Χαρακτηριστική ωστόσο κεραμική της οικιστικής περιόδου 1 στον οικισμό «Προμαχών-Τορολίτσα» αποτελούν τα αγγεία, στη διακόσμηση των οποίων χρησιμοποιούνται τεμάχια από φλούδα σημύδας. Τα διακοσμητικά θέματα (τρίγωνα, ρόμβοι, κύκλοι, σπείρες) χαράσσονταν πάνω στην ξύλινη φλούδα, την οποία κολλούσαν πάνω στη ζεστή ακόμα από το ψήσιμο επιφάνεια του αγγείου με κολλητική ύλη την πίσσα (bitum), η οποία

Εικ. 52, 1-2. Θραύσματα αγγείων διακοσμημένων με χρήση bitum (πίσας) από φύλα σημύδας. Διασώζονται τα κατάλοιπα της επικολλημένης φλούδας σημύδας στην οποία χαράσσονταν η διακόσμηση.

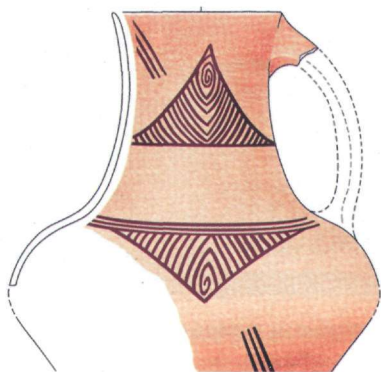

Εικ. 53, 1-2. Αγγεία με διακόσμηση bitum.

20. Γιούνη et al. 1994.

21. Pernicheva 1995, Pernicheva 2007.

λόγω της θερμότητας έρρεε από τη φλούδα της σημύδας (Εικ. 52,1-2). Πρόκειται κυρίως για κλειστά αγγεία υγρών ή κύπελλα που προορίζονταν πιθανότατα για τελετουργική χρήση (Εικ. 53,1-2).

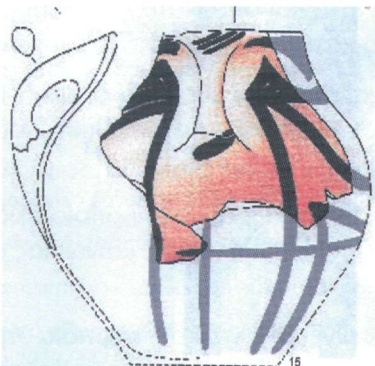

Εικ. 54. Αγγείο με γραπτή διακόσμηση τύπου Ακροποτάμου.

Στην οικιστική περίοδο 2 πολλαπλασιάζονται οι ποσότητες των αγγείων τύπου Ακροποτάμου (Εικ. 54) και των τοπικών μιμήσεών τους από τους αγγειοπλάστες του οικισμού²² (Εικ. 55). Παράλληλα εμφανίζονται και άλλες κατηγορίες γραπτών αγγείων γνωστές από οικισμούς του κάτω του Στρυμόνα στην Ανατολική Μακεδονία²³, όπως αγγεία με τρίχρωμη διακόσμηση (Εικ. 56) ή με διακοσμνητικά θέματα σε μαύρο χρώμα πάνω σε ερυθρό έδαφος (Εικ. 57,1-2). Αξιοσημείωτη είναι η πρώτη εμφάνιση στον οικισμό «Προμαχών-Τορολνίτσα» της γραπτής κεραμικής με μαύρο χρώμα σε ερυθρό έδαφος (black on red), η οποία εμφανίζει ιδιαίτερη διάδοση στους οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας και στην κοιλάδα του μέσου και άνω Στρυμόνα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι επίσης και η πρώτη εμφάνιση της

Εικ. 57,1-2. Απότμημα αγγείου με διακόσμηση μαύρου χρώματος σε ερυθρό έδαφος (black on red).

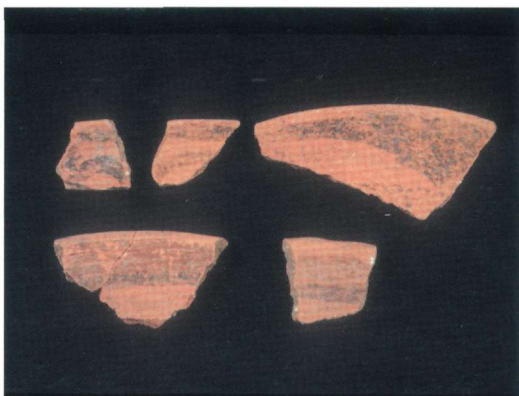
Εικ. 55. Τοπικές μιμήσεις της διακόσμησης τύπου Ακροποτάμου.

Εικ. 56. Θραύσμα αγγείου με τρίχρωμη διακόσμηση.

Εικ. 58. Θραύσμα αγγείου με διακόσμηση γραφίτη.

Εικ. 59. Θραύσματα αγγείων με διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό έδαφος (black on red).

χρήσης του γραφίτη όχι ως επιχρίσματος, όπως ήταν ήδη γνωστή στο βαλκανικό χώρο, αλλά ως χρώματος διακόσμησης σε πλατειές ταινίες (Εικ. 58).

Στα ελάχιστα κατάλοιπα της οικιστικής περιόδου 3, η οποία εμφανίζεται μετά από τη διακοπή της πολιτιστικής συνέχειας των οικιστικών φάσεων 1 και 2 του νεολιθικού οικισμού «Προμαχών-Τορολνίτσα», περιλαμβάνονται ελάχιστα αλλά ενδεικτικά δείγματα χαρακτηριστικών κατηγοριών διακοσμημένης κεραμικής του β' μισού της 5^{ης} π.Χ. χιλιετίας:

Γραπτά αγγεία με διακόσμηση μαύρου χρώματος σε ερυθρό έδαφος (Εικ. 59), αγγεία διακοσμημένα με

22. Vajsov 2007, 96 κ.ε.

23. Vajsov 2007, 102 κ.ε.

Εικ. 60. Θραύσματα αγγείων με διακόσμηση γραφίτη.

Εικ. 61. Θραύσμα αγγείου με εγχάρκτη διακόσμηση.

γραφίτη (Εικ. 60) και αγγεία με εγχάρκτη διακόσμηση (Εικ. 61). Τα διακοσμημένα με μαύρο χρώμα σε ερυθρό έδαφος αγγεία αποτελούν δείγματα της αγγειοπλαστικής παράδοσης της Ανατολικής Μακεδονίας, (Ντικιλί Τας φάση II, Σιταγροί φάση III), η οποία διεισδύει και στην κοιλάδα του μέσου Στρυμόνα (Strumsko²⁴, Slatino²⁵). Τα διακοσμημένα, ωστόσο, με γραφίτη και με εγχάρκτη διακόσμηση αγγεία εντάσσονται στην αγγειοπλαστική τεχνική μιας ευρύτερης πολιτιστικής ζώνης, η οποία καλύπτει τόσο την Ανατολική Μακεδονία (Ντικιλί Τας φάση II, Σιταγροί φάση III), όσο και τη ΝΑ Βαλκανική ενδοχώρα (Slatino-Marica I, Gradensnica).

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αγγεία, εργαλεία, κοσμήματα, ειδώλια περιγράφουν τον πολιτιστικό χαρακτήρα μιας δυναμικής από τα τέλη της 6ης ως τα μέσα της 5ης π.Χ. χιλιετίας νεολιθικής κοινότητας, στην οποία πολιτιστικά ρεύματα του Αιγαιακού και του Κεντροευρωπαϊκού κόσμου κινούνται με αμφίδρομη κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο και από Νότο προς Βορρά μέσα από την κοιλάδα του Στρυμόνα, στην οποία δεσπόζουσα θέση κατέχει ο οικισμός Προμαχών-Τορολιζα.

Με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα ο προϊστορικός οικισμός Προμαχών-Τορολιζα διεκδικεί μια σημαντική θέση στην έρευνα της νεολιθικής κοινωνίας και με δύο ξεχωριστά του ευρήματα:

Α. Την εμφάνιση ενός κεντρικού «κοινοτικού» χώρου, στον οποίο πραγματοποιούνται πιθανότατα περιοδικού χαρακτήρα συλλογικές δράσεις της νεολιθικής κοινωνίας από τα τέλη της 6ης ως το α' τέταρτο της 5ης π.Χ. χιλιετίας.

Β. Την εντόπιση πρώιμων δειγμάτων εκκαμίνευσης χαλκού, τα οποία σηματοδοτούν για τον ευρωπαϊκό χώρο το πέρασμα από την Εποχή του Λίθου στην Εποχή του Χαλκού ήδη από το α' μισό της 5ης π.Χ. χιλιετίας.

24. Stefanowitch-Bankoff 1998.

25. Chochadziev 1986.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aurenche 1980: O. Aurenche, «Un exemple de l'architecture domestique au VIII millénaire», *La maison XLVII de Mureybat. Le moyen Euphrate, zone de contact et d'échanges*, (ed) J. Margueron (1980), 35-54.
- Chochadziev 1986: St. Chochadziev "Frühaneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino,, *Studia Praehistorica* 8 (1986) 185-202.
- Demoule 2004: J. P. Demoule, 'Les Récipients en céramique du Néolithique Récent (Chalcolithique)', in R. Treuil (ed) *Dikili Tash, Ville préhistorique de Macédoine Orientale, Fouilles de J. Deshayes (1961-1975)*, Vol. 2., BCH Supplément 37, 63-318.
- Evans 1986: R. K. Evans, 'The Pottery of Phase III', in C. Renfrew, M. Gibutas and E. Elster (eds) *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, vol. I, Monumenta Archeologica vol. 13, Los Angeles, California, 393-428.
- Gibutas 1986: M. Gibutas, "Mythical Imagery of Sitagroi Society," *Excavations at Sitagroi A prehistoric Village in Northeast Greece*, Los Angeles, Monumenta Archaeologica 13 (1986), 225-301.
- Καζαντζής 2009: G. Kazantzis, «*The faunal remains from the Greek sector of the Late Neolithic Promachon-Topolnitsa settlement*» (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία Masters dissertation, University of Sheffield, 2009).
- Κουκούλη et.al 1998: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Η. Todorova, Ι. Ασλάνης, J. Bojadziev «Προμαχώνας-Τορολνίτσα: Πρόγραμμα Ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας», *Οι Σέρρες και η Περιοχή τους: Από την Αρχαία στη Μεταβυζαντινή Κοινωνία*. (Θεσσαλονίκη, 1998) Τόμος Α, 7-24.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη et al 1995: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ι. Ασλάνης, Φ. Κωνσταντοπούλου, Μ. Βάλλα, «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Προμαχώνας-Τορολνίτσα κατά το 1995», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, (ΑΕΜΘ) 9 (1995), Θεσσαλονίκη 1998, 435-440.
- Κουκουλι-Chrysanthaki et al. 2007: Ch. Koukouli-Chrysanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vaisov, M. Valla, "Promachon-Topolnitsa. A Greek-Bulgarian Archaeological Project", *The Struma/Strymon River valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27-09 01.10.2004 (Eds) H. Todorova, M. Srefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 43-78.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη et.al 2012: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ι. Ασλάνης, Ι. Vajsov, Η. Todorova, Μ. Βάλλα, «Γεωφυσική έρευνα και αρχαιολογική πραγματικότητα στον νεολιθικό οικισμό Προμαχών-Τορολνίτσα». *Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία*, Διεθνές Συνέδριο Θεσσαλονίκη Νοέμβριος 2012 (υπό έκδοση).
- Κουκουλι-Chrysanthaki/Bassiakos 2002: Ch. Koukouli-Chrysanthaki, I. Bassiakos, "Nonslagging copper production of 5th Millennium: The evidence from the Neolithic settlement of Promachon-Topolnitsa (Eastern Macedonia, Greece)", *8th EAA Annual Meeting 24-29 September 2002, Thessaloniki Hellas. Abstracts book* (Thessaloniki 2002), 193-194.
- Κουρτέση- Φιλιππάκη 1999: Πρβλ. πρώτη συνοπτική έκθεση μελέτης λίθινων πελεκτητών εργαλείων ενταγμένη στην ανασκαφική έκθεση 1999, Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη (ΑΕΜΘ) 13 (1999), 114-115, σημ. 13-14.
- Mylonas 1941: G.Mylonas, "The Site of Akropotamos and the Neolithic Period of Macedonia", *AJA* 45 (1941) 103-106.
- Nanoglou 2009: S. Nanoglou, Representing Peoples constituting worlds: *Documenta Praehistorica XXXVI* (2009) 283-297.
- Παλαιολόγου 2007: Μ. Παλαιολόγου, «Προμαχώνας-Τορολνίτσα. Κοσμήματα και μαρμάρινα αγγεία: μια πρώτη προσέγγιση». *ΑΕΜΘ* 21 (2007), Θεσσαλονίκη 2010, 347-354.
- Perniceva 1995: L.Perniceva, Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley. Neolithic and Eneolithic D. Balley-I. Panajotov, (eds) *Prehistoric Bulgaria*, Monogr. World Arch. 22(1995), 99-140.
- Pernicheva 2007: L.Pernicheva, "La périodisation des sites préhistoriques de la vallée de la Struma moyenne" in: *The Struma/Strymon River valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27-09 01.10.2004 (Eds) H. Todorova, M. Srefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 210-213.
- Stefanovitch-Bankoff 1998: M.Stefanovitch-H.A.Bankoff, "Kajimenska Cuka 1993-1995", M.Stefanovitch-H.Todorova-Hauptman(eds). *In the Steps of James Harvey Gaul* Vol.1, James Harvey Gaul in Memoriam, Sofia 1998 255-338.
- Stordeur et al. 2000: B. Stordeur, M. Brenet, G der Aprahamian, L. Poux, "Les Bâtiments communautaires de Jerf El Ahmar et Mureybat horizon PPNA (Syrie)", *Paleorient* 26/1, 2000, 29-43.
- Τρανταλίδου-Γκιώνη 2006: Κ. Τρανταλίδου - Γ. Γκιώνη, « Προμαχών-Τορολνίτσα - Τα βούκρανα του μεγάλου υπόσκαφου χώρου: ζωολογικός προσδιορισμός και πολιτιστικά παράλληλα από την Ανατολική Μεσόγειο". *ΑΕΜΘ* 20 (2006), Θεσσαλονίκη 2008, 217-228.
- Τρανταλίδου 2010: Κ.Τρανταλίδου «Bovid skulls in Southeastern European Dwellings. The case of the Subterranean Circular Room at Promachon-Topolnitsa in the Strymon Valley, Greece. In: *Anthropological Approaches to Zooarchaeology*, D. Campana, P. Grabtree, S.D. de France, J. Lev-Tov and A.Choyke (eds) Oxford 2010, 213-219.
- Τρανταλίδου/Θεοδωρογιάννη 2010: Κ. Τρανταλίδου, Ο. Θεοδωρογιάννη, «Η διαχείριση του ζωικού κεφαλαίου στην κοιλάδα του Στρυμόνα, Δειγματοληπτική έρευνα στο αρχαιοζωολογικό υλικό του Προμαχώνα». *ΑΕΜΘ* 24 (2010), (υπό έκδοση).

—Treuil-Darcque 1998: R. Treuil, P. Darcque, «Un „bucrane“ néolithique a Dikili Tash (Macédoine Orientale): parallèles et perspectives d'interprétation», *BCH* 122, 1998, 1-25.

—Tringham-Conkey, 1998: R.Tringham, M. Conkey, “ Rethinking figurines: a critical view from archaeology of Gimbutas, the ‘Goddess’ and popular culture. In: L. Goodison & C. Morris (eds), *Ancient Goddesses: the myths and the evidence*, 22-45. London: British Museum Press 1998.

—Ианев/Спасов 2007: Н. Ианев, Н. Спасов, “Компаративно изследване на дивите и домашни животни от сектор Тополница” in: *The Struma/Strymon River valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 2004. H. Todorova, M. Srefanovich, G. Ivanov (eds), Sofia 2007, 509-522.

—Vaisov 2007: I.Vaisov, “A Typology of Painted Decoration and its as chronological marker”. *The Struma/Strymon River valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27-09 01.10.2004 in H. Todorova, M. Srefanovich, G. Ivanov, (eds), Sofia 2007, 78-120.

—Valamoti 2007: Sultana –Maria Valamoti “Agriculture and Use of Space at Promachon-Topolnica”. In: *The Struma/Strymon River valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kustendil-Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres-Amphipolis (Greece), 27-09 01.10.2004. In H. Todorova, M. Srefanovich, G. Ivanov,(eds) Sofia 2007, 523-529.

—Γιούνη et al. 1994: Π. Γιούνη - Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Π. Πλουμής, «Τεχνολογική ανάλυση της νεολιθικής κεραμικής από τον Προμαχώνα-Τοπολνίτσα», *ΑΕΜΘ* 8 (1994), Θεσσαλονίκη 1998, 343-348.

Περίληψη στα Αγγλικά – English Abstract

The Neolithic Settlement «Promachon-Topolnica»

Ch. Koukouli – Chrysanthaki, Honorate Ephore of Antiquities, ckoukouli@gmail.com

H. Todorova, Akademy of Sciences, Sofia, henritat@web.de

I. Aslanis, National Centre of Research, Athens, iaslanis@eie.gr

I. Vaisov, Archaeological Institute, Sofia, ivanvajsov@gmail.com

Valla Magdalene, Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Thessaloniki, mvala@culture.gr

The Promachon-Topolnica settlement is located on the SE slopes of Mount Cercine close to the west bank of the Strymon river, on a natural pass into the beginning of the valley of the Middle Strymon. The prehistoric settlement which lies across the Greek Bulgarian border is being jointly investigated by Greek and Bulgarian archaeologists. The 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Kavala, the Archaeological Institute of Sofia and Petric Archeological Museum coordinated their excavations with the aim of publishing the findings in a common edition as part of inter- Balkan scientific cooperation.

The excavation on Bulgarian territory was carried in the period from 1980 to 1990 by professor H. Todorova with her associates J.Bojatsiev, I.Vaisov and V. Draganov, archeologists of the Sofia Archeological Institute. The reaserch project on the Greek side began in 1992 and continued till 2003 by Ch.Koukouli-Chrysanthaki director of the 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in collaboration with I. Aslanis (National Research Centre) F.Tomais-Konnstantopoulou (Greek Ministry of Foreign Affairs) and the archeologists D. Malamidou and M.Valla (18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities).The results of the two excavations conducted from 1980 to 2003 can be summarised as follows:

A combination of surface investigation excavation and the use of electromagnetic ground probe data has determined the extent of a prehistoric open type settlement, which covered two adjacent hills. This settlement compassed a total area of 5 hectares and has habitation layers of between 0,50 metres and 1,20 in depth.

The excavations on both the Greek and the Bulgarian sides have identified three habitation phases dated according to C14 analyses from the end of the 6th millennium B.C. to the end of the 5th millennium BC.

The **earliest phase 1**, which had the two building phases (I-II) is represented by buildings with underground rooms, most of which have been dwellings and work areas. However, in the Greek sector, a more important subterranean structure was found. The large roughly circular subterranean structure of the Greek sector was much bigger than the other excavated subterranean rooms of the settlement. It has a radius of more than 12 metres and a depth of more than 7 metres. Excavation inside revealed many successive destruction levels covered with deposits rich in finds. The numerous floor levels with similar deposits show successive use. The deposits located on floors were plastered with clay and contained large number of grinding stones, pottery vessels and small objects (figurines, tools and jewelry pieces), as well as fragments of clay structures, animal bones and horns. Of special interest was the presence of many bull skulls found, which possibly come from the symbolic decoration of the room.

The size of the subterranean structure, the large number and the finds, as well as the large quantities of animal bones and grinding stones presupposes the presence of a large number of participants at activities which took place here and must be detected as a clear evidence for the use of this structure. The discovery of a so called "public" building, which reminds the much earlier ones from the Near East, gives valuable information about the organization of the Neolithic society.

The next habitation phase 2, which has two building phases (IIIA-IIIB), provided us with architectural remains indicating timber framed (wattle and daub) houses with interior hearths. The best example of a timber framed house was found in the Bulgarian sector. Inside this building on a bench next to the West wall fragments of three relief protomes of female figures were found, which most probably come from the decoration of the West wall. These figures as well as an anthropomorphic vase and many clay figurines found inside and around this building have been considered as evidence for its interpretation as a «sanctuary».

Of particular interest was also some evidence for an early extractive metallurgy of copper which came to light on the levels of habitation phase 2. A clay crucible was recovered from a pit whose inner surface was burnt and filled with ashes and burnt soil. Discovered close to the pit containing the crucible in the floor was a series of shallow pits with successive layers of burnt clay on the interior which appear to be related to an early copper metallurgy process. Taking into account the early date of the crucible and of the shallow pits the 1st half of the 5th millennium BC - the Promachon- Topolnica settlement has yielded some of the earliest evidence of the copper metallurgy in Europe.

The last phase of habitation 3 (building phase IV) has been severely damaged by ploughing and the very few traces of buildings that have survived were preserved better in the Greek sector.

The joint excavation program brought to light very rich finds. Tools (flints, stone axes, clay spindle whorls, clay loom weights, bone points), jewellery pieces (bracelets, beads of clay, marble and malachite), schematic marble and clay figurines used as pendants and large quantities of pottery and clay figurines.

The high quality of the decorated pottery was particularly remarkable. There were different kinds of incised, rippled and painted decoration which represent the most common types of decorated pottery from the Late Neolithic period in Northern Aegean area and especially in Eastern Macedonia, Aegean Thrace, as well as in the Middle Strymon valley and in the interior of the Balkans. Among the decorated pottery, that with bitumen paint deserves a special mention as it constitutes evidence of the cultural relations of the settlement Promachon-Topolnica with Central Europe. On the other hand, the color painted pottery p.e. the so called Acropotamos style and the "black on red" pottery, points to the cultural relations with the North Aegean and especially with Eastern Macedonia settlements.

Also typical of the habitation phases 1 and 2 was the making of figurines. Although the female form was the predominant subject, the male figure was not absent. The many male figurines and especially the discovery of a marble phallic sculpture of big scale, exceptional for this period, showed the clear recognition of the male and female reproductive forces.

Part of the remarkable finds were also two house models, both decorated with bucrania in relief seen as original evidence for the Neolithic architecture.

The study of excavation finds including the paleobotanical and paleozoological material revealed a settlement of an agricultural and pastoral nature whose cultural physiognomy was defined by its economic and cultural relations with the Aegean world, the Balkan hinterland and with Central Europe.